

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ЯВИЩЕ «АКАННЯ» ЯК СПІЛЬНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО, РОСІЙСЬКОГО І БОЛГАРСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Валентина Пачева

Серед комплексу важливих наукових проблем, які ще потребують ретельного вивчення, заслуговує на увагу дослідження окремих мовних явищ, а саме: з'ясування та аналіз тих процесів, що спричинили до їх виникнення, пояснення походження і поширення їх у мові.

З цього погляду, явище «акання» і привертає увагу вчених. Окрім того, має загальнослов'янське значення, оскільки досліджувалося, як відомо, не лише в українській, також і в російській та білоруській мовах, болгарському родопському діалекті, в деяких чакавських діалектах, словенській мові та частково в окремих кашубських і полабських діалектах.

Хоча заміщення фонемі /o/ фонемою /a/ здавна вивчалось українськими, російськими та болгарськими мовознавцями, проте подальше дослідження цього явища може дати цікаві результати та узагальнення.

Під «аканням» розуміється перехід у слабкій позиції звукового ряду фонемі /o/ до звукового ряду фонемі /a¹. В акаючих говорах секундарний [o] з [e], як і етимологічний, не під наголосом змінився в [a], а під наголосом зберігся:

*[пшо'но → пша'но,
пч'ола → пч'ала]*².

Як відомо, одна із перших спроб пояснити перехід [o] → [a] в позиції перед складом з наступним наголошеним [a] як наслідок регресивної асиміляції, належить видатному українському вченому О. О. Потебні: *[бо'гато → ба'гато]*;

І хоча таке пояснення не зовсім переконливе, проте, як вважають М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський та В. Г. Скляренко заперечувати вплив асиміляції на зміну [o] в [a] в такій позиції немає підстав³.

Ще О. М. Безкровний, описуючи один із слобожанських говорів, який ліг в основу говору м. Лебедина, звертає увагу на велику кількість слів на зразок:

[пой'дом] — [пай'дом],

[xo'dom] — [xa'dom] .

Вони за його спостереженнями вказують на різні міри засвоєння особливостей російської мови⁴.

Пізніше Л. А. Булаховський не відхиляє цілковитої імовірності російського усного впливу при засвоєнні іншомовних слів, виявленої ним у таких говіркових варіантах, як

[вак'зал],
[ка'манда],
[сал'дат] і т.п.⁵.

«Акання» як вимову [а] на місці етимологічного ненаголошеного *[о] засвідчує В. П. Дроздовський у цілому ряді слів, які засвоїли носії говірок Бессарабського Примор'я не без впливу російської мови:

[кар'дон, а'д'ожа, зда'ровий] і т.п.⁶

«Акання» також було предметом пильної уваги таких мовознавців, як Ф. Т. Жилко, О. Б. Курило, П. С. Лисенко, Т. В. Назарова, А. А. Сагаровський та ін.

Зокрема, О. С. Біла виділяє нейтралізацію ненаголошених /а/ — /о/ в /а/ після твердих приголосних як «акання» у вузькому розумінні і нейтралізацію /а/ — /е/ в /а/ після м'яких приголосних як «акання» в широкому розумінні, характеризуючи всі виявлені в говірках позиції цього явища⁷.

Як відомо, в слов'янському мовознавстві терміном «акання» позначалася лише слабка, ненаголошена, позиція звука [а], що чергувався з голосним [о] у відповідних фонемних системах.

Тривалий процес вироблення єдиного погляду в поясненні явища «акання», звичайно, не міг не відобразитися на стані його дослідження в славістиці.

У російському мовознавстві спроба визначення понять «акання» — «окання» належить відомому лінгвістові Р. І. Аванесову, який з-поміж діалектних розрізень фонематичної системи виділяє «окання» як розрізнення голосних [о] та [а] в першому переднаголошеному складі після твердих парних та задньоязикових приголосних і «акання» як їх нерозрізнення — наявність тільки голосного [а], наприклад:

[дро'ва — дра'ва]⁸.

За твердженням мовознавця, таке діалектне розрізнення, як вокалізм першого переднаголошеного складу говорів, в яких не розрізняються різні голосні неверхнього підняття (в «акаючих» говірках) є складним.

При «аканні» в першому переднаголошеному складі після твердих приголосних розрізняються два підняття — верхнє (нелабіалізований голосний [ы] та лабіалізований [у]) і неверхнє. Останнє при недисимілятивному «аканні» звучить як [а], а при дисимілятивному — як [а] в чергуванні з [ъ], тобто [а] // [ъ]; [а] виступає перед складом з будь-яким наголошеним голосним, окрім [а], і [ъ] — перед складом з наголошеним [а].

Таким чином, у даному діалектному протиставленні у першому переднаголошеному складі протиставляється не просто вимова [а] в одних діалектах і [ъ] в інших [вада] : [въда], а вимова [а] за наявності в наголошеному складі будь-якого голосного в одних діалектах і [а] в чергуванні з [ъ], [а] // [ъ] у названій залежності від якості наголошеного голосного в інших:

[вада], [вады], [ваде], [вадой] при дисимілятивному аканні і
[въда], [вады], [ваде], [вадой].

Членами цього явища є [а] в одних діалектах і [а] // [ъ] в інших⁹.

Однак болгарські мовознавці, зокрема Володимир Георгієв, заперечують цю гіпотезу. Вони зауважують, що Р. І. Аванесов та його послідовники не запропонували ніякої нової концепції, яка б підтверджувала наявність ступеня ь, ь (а, є) перед утворенням «акання», замість гіпотези О. О. Шахматова.

С. І. Стойков «аканням» позначає лише послідовне, поширене вживання голосного звука [а] замість голосного [о], на відміну від поодиноких випадків:

[ва¹да], [во¹да];
[ма¹ма], [мо¹ма];
[та¹ва], [то¹ва], «це»;
[та¹йага], [то¹йага], «палиця»;
[на¹чъска], [но¹щеска], «вночі»;
[ма¹тика], [мо¹тика], «мотига»;
[ма¹руз], [мо¹руз], «кукурудза» тощо¹⁰.

Під час дослідження діалектів болгарської мови ці знання були успішно застосовані болгарськими мовознавцями, зокрема Тодором Бояджиєвим¹¹, Максимом Младеновим¹², Христо Хитовим¹³ та ін.

На нашу думку, висновок болгарських мовознавців про те, що «акання» в своєму походженні нічого спільного не має з редукцією ненаголошених голосних, є кроком уперед у розв'язанні цієї складної проблеми¹⁴.

Проте названа обставина не може зменшити успіхів у вивченні географії східнослов'янського акання, що були зумовлені чітким визначенням поняття «акання» — «якання», у розробці якого значну роль відіграли М. М. Дурново, Р. І. Аванесов.

Так, В. К. Журавльов бачить найбільшу заслугу Р. І. Аванесова в модифікації теорії походження «акання» О. О. Шахматова (в залежності якості голосного першого переднаголошеного складу від якості наголошеного голосного), що згодом стало своєрідним польовим приладом діалектолога при аналізі конкретних явищ на місці¹⁵.

В. І. Собінникова, досліджуючи контактування південноросійського наріччя з українськими говорами, також не залишила поза увагою явища «акання», назвавши його відмінною рисою південноросійського наріччя. Вона виокремила особливості «акання» в умовах контактування і зазначила,

що вони стосуються кількісних відношень ненаголошених голосних, які не підлягають редукції або підлягають їй слабо¹⁶.

Як бачимо, у вивченні «акання», зокрема проявів цього явища в діалектах слов'янських мов, ще є ряд питань, однак уже з'ясовано критерії його визначення. П. Ю. Гриценко називає наступні критерії при з'ясуванні цього явища¹⁷:

а) «акання» як нерозрізнення *o~a*, *e~a* у ненаголошеній позиції, заміну *o*, *e* на звук *a* ;

б) [o] змінюється на [a] як у перед-, так і післянаголошеній позиціях у різних словоформах після твердих приголосних;

в) [a] у позиції поряд із губними зазнає різного ступеня лабіалізації, а на межі «акаючого» й «окаючого» ареалів співфункціонують різні рефлекси ненаголошених *o-a*, *a^o*, *o^a* ; *a-a^o*, *o^a*, *o* ;

г) «якання» ([e] змінюється на [a]) виступає у позиції після м'яких приголосних і стверділого [p] та шиплячих.

Таким чином, аналіз наукових праць, присвячених дослідженню явища «акання», дає можливість зробити висновок, що ця проблема привертає увагу не лише українських, а також і болгарських та російських мовознавців. Вченими з'ясовано суть цього явища, виділено його ознаки, визначено велику обмеженість щодо вживання фонем /a/ в літературній мові на відміну від діалектної. Проте залишається необхідність подальшого вивчення конкретних проявів «акання», його ареалу та факторів, що його підтримують.

ПРИМІТКИ

¹Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Видання 2-ге, перероблене. — К.: Радянська школа, 1966. — С. 40.

²Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Складенко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 269.

³Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Складенко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 288.

⁴Бескровный А. К диалектологии слобожанских говоров. Звуковые особенности г. Лебедина и его района (Сумского округа). // Язык и литература. — Т. II. — В. I. — Л., 1927 — С. 127.

⁵Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв української мови. Голосні повного утворення // Наукові записки Київського державного університету. — Т. V. — Вип. I. — 1946. — С. 90.

⁶Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): Дис.к. філол. н. — Одеса, 1962. — С. 50.

⁷Біла О. С. Надснговські говірки на Чернігівщині (Фонетика): Дис. канд. філол. н.: 10661. — Чернівці, 1972. — С.16-24.

⁸Вопросы теории лингвистической географии / Аванесов Р. И., Бромлей С. В., Булатова Л. Н. и др.— М.: Институт русского языка, 1962. — С.15.

⁹Вопросы теории лингвистической географии / Аванесов Р. И., Бромлей С. В., Булатова Л. Н. и др.— М.: Институт русского языка, 1962. — С.51-52.

¹⁰Общеславянское значение проблемы аканья / В. И. Георгиев, В. К. Журавлёв, Ф. П. Филин, С. И. Стойков. — София: Издательство Болгарской Академии наук, 1968. — С.93.

¹¹Бояджиев Т. Говорът на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско // Българска диалектология. Проучвания и материали. Книга IX. — София: Издателство на Българската Академия на науките, 1979. — С. 3-79.

¹²Младенов М.Сл. Българските говори в Румъния. — София: Издателство на Българската Академия на науките, 1993. — 455 с.

¹³Хитов Х. Речник на говора на с. Радовене, Врачанско // Българска диалектология. Проучвания и материали. Книга IX. — София : Издателство на Българската Академия на науките, 1979. — С. 223-343.

¹⁴Общеславянское значение проблемы аканья / В. И. Георгиев, В. К. Журавлёв, Ф. П. Филин, С. И. Стойков. — София: Издательство Болгарской Академии наук, 1968. — С. 86.

¹⁵Журавлёв В. К. Генезис аканья с точки зрения теории нейтрализации // Вопросы языкознания.— 1974. — № 4. — С. 37.

¹⁶Собинникова В. И. Южнорусское наречие в его контактах с украинскими говорами // Русские говоры на Украине.— К.: Наукова думка, 1982. — С.9.

¹⁷Триценко П. Ю. Аканья // Українська мова. Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 13.